
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XVIII (2021), №3
s. 161-176
doi: 10.36121/zhundert.18.2021.3.161

Zbigniew Hundert
(Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum)
ORCID 0000-0002-5088-2465

Bitwa pod Chocimiem 10–11 listopada 1673 roku w historiografii

Streszczenie: Artykuł prezentuje dotychczasowy stan badań nad kampanią i bitwą chocimską z 1673 r. Punktem wyjścia jest omówienie dorobku historiografii polskiej XIX w., počawszy od niezwykle istotnych edycji źródłowych Ambrożego Grabowskiego i Franciszka Kluczyckiego, oraz pierwszych większych prac Konstantego Górskiego i Tadeusza Korzona, gdzie zrekonstruowano przebieg bitwy z 10–11 listopada 1673 r. Następnie tekst koncentruje się na wkładzie kolejnych pokoleń badaczy z wyszczególnieniem takich historyków, jak Janusz Woliński, Jan Wimmer, Marek Wagner czy Konrad Bobiatyński. W artykule wskazano na skromny dorobek zagranicznych naukowców oraz brak odnotowania w badaniach nad dziejami bitwy perspektywy tureckiej. Ponadto zasugerowano kolejne kierunki oraz wskazano potrzebę przygotowania wyczerpującej naukowej monografii książkowej poświęconej dziejom kampanii i bitwy chocimskiej 1673 r.

Słowa kluczowe: Jan Sobieski, polsko-litewska Rzeczpospolita, wojna polsko-turecka 1672–1676

The Battle of Chocim on November 10-11 1673 in historiography

Annotation: Article presents current state of research into battle of Chocim (Khotyn) and campaign of 1673. It begins with 19th century research by Polish historians, from the very important editions of primary sources prepared by Ambroży Grabowski and Franciszek Kluczycki to reconstruction of the battle from 10-11 November 1673 written by Konstanty Górski and Tadeusz Korzon. Then article describes further research, especially by modern historians like Janusz Woliński, Jan Wimmer, Marek Wagner and Konrad Bobiatyński. It also points out that there's lack of research from other countries with the vital absence of Turkish perspective into the battle. It suggests further avenues of research and appeals for large scientific monograph of the campaign of 1673 and the battle itself.

Keywords: Jan Sobieski, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Polish-Ottoman War 1672–1676.

Битва при Хотине 10-11 ноября 1673 г. в историографии

Аннотация: В статье представлено современное состояние изучения Хотинской кампании и битвы 1673 года. Отправной точкой является обсуждение достижений польской историографии XIX века, начиная с чрезвычайно важных источниковых изданий Амброзия Грабовского, Францишека Ключицкого, а также первых крупных работ Константина Гурского и Тадеуша Корзона, в которых реконструирован ход сражения 10-11 ноября 1673 г. Затем в тексте делается акцент на вкладе последующих поколений исследователей, в том числе таких историков как Януш Волинский, Ян Виммер, Марек Вагнер и Конрад Бобятыньский. Обозначены недостаточное заинтересование данной темой других историографий (кроме польской) и отсутствие в исследованиях турецкого видения битвы, также предложены дальнейшие направления изучения этого вопроса. Все подытожено призывом подготовить большую научную печатную монографию по истории Хотинской кампании и битвы 1673 года.

Ключевые слова: Ян Собески, Литовско-польская Речь Посполитая, польско-турецкая война 1672–1676 гг.

Pola chocimskie w historii konfrontacji polsko-litewskiej Rzeczypospolitej z Imperium Osmańskim w XVII w. zajmują miejsce szczególne. Najpierw w 1621 r. w umocnionym obozie na linii Dniestru wojska polsko-litewsko-kozackie pod komendą hetmana Jana Karola Chodkiewicza skutecznie oparły się napierającej armii otomańskiej prowadzonej przez samego sultana Osmana II. Pół wieku później zaś, kiedy role się odwróciły i żołnierz polsko-litewski był stroną atakującą, tryumf ponownie święciły siły Rzeczypospolitej. Armii koronnej i Wielkiego Księstwa przyszło ścierać się wtedy z korpusem tureckim broniącym się zza tak szczęśliwych dla Chodkiewicza umocnień. Tym razem jednak warowny obóz chocimski nie okazał się dla odpierających ataki wystarczającym zabezpieczeniem. W 1621 r. armia Chodkiewicza przez ponad miesiąc opierała się tureckim szturmom, zmuszając ostatecznie sultana do traktatów. Z kolei w 1673 r. hetmanom obojga narodów wystarczyły zaledwie dwa dni (10–11 listopada), aby nie tylko zająć wrogie umocnienia, ale także zniszczyć doszczętnie sultańską armię. Dwie bitwy chocimskie, jako dwa wielkie sukcesy, zostały dość skutecznie rozpropagowane w kraju i za granicą, przez co na trwałe zagościły w świadomości historycznej kolejnych pokoleń. Szczególne miejsce zajmuje tu druga bitwa chocimska, choć jej rolę w ujęciach syntetycznych często się spłyca, przedstawiając ją jedynie jako wydarzenie, które utorowało drogę do korony hetmanowi wielkiemu koronnemu Janowi Sobieskiemu¹. Coraz częściej jednak, jak uczynił to chociażby Mariusz Markiewicz w chętnie wykorzystywanej syntezie dziejów Polski nowożytnej², podkreśla się, że bitwa chocimska z 1673 r. była ostatnim w historii samodzielnym wielkim zwycięstwem armii polsko-litewskiej Rzeczypospolitej. Na ogół wskazuje się, że tym ostatnim tryumfem była batalia wiedeńska z 1683 r., ale w przeciwieństwie do Chocimia, stanowiła ona sukces armii sojuszniczych, wśród których żołnierz pod sztandarem Orła i Pogoni stanowił trzecią część³. Zwycięstwo chocimskie

¹ W zasadzie tylko tyle informacji o bitwie chocimskiej 1673 r. zawarła w swoim podręczniku akademickim Urszula Augustyniak. U. Augustyniak, *Historia Polski 1572–1795*, Warszawa 2008, s. 724.

² M. Markiewicz, *Historia Polski 1492–1795*, Kraków 2002, s. 570.

³ Wiktorię wiedeńską jako sukces sojuszniczych armii, a nie samych wojsk polskich podkreśla w najważniejszym polskim opracowaniu kampanii z 1683 r. Jan Wimmer. J. Wimmer, *Wiedeń 1683. Dzie-*

pomimo, że pozostaje w cieniu Wiednia, zostało wielokrotnie omówione w historiografii. Niektórzy historycy docenili je, uważając za militarne dzieło sztuki oraz największe osiągnięcie wojskowe głównodowodzącego w tej batalii, marszałka i hetmana wielkiego Jana Sobieskiego. Nadal jednak nie doczekało się ono osobnego, większego studium monograficznego (nie licząc dzieł *de facto* popularnych), będąc na ogół częścią szerszych rozważań, poświęconych dziejom konfliktów polsko-tureckich czy biografii polityków i dowódców działających w drugiej połowie XVII w.

Ważną rolę w odtworzeniu przebiegu kampanii z 1673 r. i samej bitwy chocimskiej odegrały XIX-wieczne publikacje źródłowe, wydane przez Ambrożego Grabowskiego i Franciszka Kluczyckiego⁴. W pierwszej znajdziemy liczne awiza z 1673 r. ze zbioru sekretarza króla Michała – Hieronima Pinocciego⁵, a ponadto dwa pisma, które dla rozpoznania kolejnych etapów starcia, rozmieszczenia sztyków, postaw poszczególnych oficerów czy formacji wojskowych były wręcz kluczowe: anonimowa relacja uczestnika batalii oraz list Sobieskiego do biskupa chełmińskiego i podkanclerzego koronnego Andrzeja Olszowskiego, donoszący o zwycięstwie⁶. Pisma te można odnaleźć zresztą w wielu szlacheckich sylwach, co oznacza, iż były materiałem chętnie przepisywanym – i co za tym idzie powszechnie znanym⁷. Być może wykorzystano je by rozpropagować w społeczeństwie szlacheckim informację, jak doniosłe było to zwycięstwo. Wzmiankowane epistoły przedrukował również Kluczycki⁸, który wyeliminował błędy w odczycie popełnione przez Grabowskiego, a do tego uzupełnił swoje wydanie o inne materiały, m.in. dokumenty z *silva rerum* sędziego lubelskiego Jerzego Szornela⁹. Nie brak tu akt z innych zasobów, co umożliwia lepsze poznanie procesu przygotowań do wyprawy chocimskiej (uniwersały hetmańskie, korespondencja urzędowa i prywatna, diariusze itd.). Na wyróżnienie zasługuje jeszcze w tym przypadku list kapelana Sobieskiego, ks. Adama Przyborowskiego, oraz włoskojęzyczna relacja z opisem starcia, która zawiera kilka faktów nieodnotowanych w innych materiałach, np. wykonanie szarży przez husarię na siły tureckie, zamierzające wzmocnić obsadę okopu multańskiego, już w pierwszym dniu bitwy¹⁰.

je kampanii oraz bitwy, Warszawa 1983.

⁴ *Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski*, oprac. A. Grabowski, t. 1–2, Kraków 1845; *Pisma do wieku i sprawy Jana Sobieskiego*, oprac. F. Kluczycki t. 1, cz. 2, Kraków 1881.

⁵ *Kopiarzusz listów i relacji politycznych 1671–1673*, Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK), Archiwum Rodziny Pinoccich (dalej: ARP), sygn. 16 (dawniej: Pinocciana II, sygn. 372).

⁶ *Spod Chocimia, z obozu d. 11 novembris r. 1673*, [w:] *Ojczyste spominki...*, t. 1, s. 200–202; J. Sobieski do A. Olszowskiego, Chocim, 11 (sic! – 13) XI 1673, [w:] tamże, t. 2, s. 354–355.

⁷ Relacja spod Chocimia 11 XI 1673 – np.: ANK, ARP, sygn. 16, s. 419–420, Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (dalej: BPAU/PAN), rkps 1070, k. 648v–649, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, rkps 1957, k. 114v–115v; J. Sobieski do A. Olszowskiego, Chocim, 13 XI 1673 – np.: BPAU/PAN, rkps 1070, k. 648v, Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (dalej: B. Czart.), rkps 171, s. 493–494, rkps 405, s. 493–494 i rkps 421, k. 69v.

⁸ *Pisma do wieku...*, s. 1321–1324.

⁹ Dyaryusze sejmów, (lauda, artykuły), sejmików i wypraw wojennych, listy, broszury i akta polityczne z lat 1668–1675, BPAU/PAN, rkps 1070. Kluczycki wydał z tego zasobu np. dziennik nowin 2 IX–31 X 1673 (*Pisma do wieku...*, s. 1311–1317). Te nowiny wydano też w zbiorze z zapiskami Szornela z lat 1669–1673. Zob. J. Szornel, *Zapiski z lat 1669–1673*, oprac. L.A. Wierzbiński, Lublin–Radzyń Podlaski 2008.

¹⁰ Z listu jmści ks. Przyborowskiego, teologa jmp. marszałka w. koron., 15 novembris 1673, [w:] *Pisma do wieku...*, s. 1322–1326; *Relazione della victoria insigne, che l' armi Polache e Lituane Hanno ottenutu contro i Turchi alle ripe del fiume Dnistro in Valachia, sotto in Castello di Chocim, il giorno di S. Martino 1673*, Warszawa

Publikacje źródłowe Grabowskiego i Kluczyckiego dały fundament pod pierwsze większe studia analizujące przebieg kampanii i bitwy chocimskiej z 1673 r. Ich autorami byli Konstanty Górski i Tadeusz Korzon¹¹, posługujący się nie tylko wyżej wzmiankowanymi źródłami, ale także szeregiem innych dostępnych w tym czasie publikacji, począwszy od tych o charakterze pamiętnikarskim lub dziejopisarским – tłumaczony z łaciny *Klimakter IV* Wespazjana Kochowskiego oraz pamiętniki inżyniera wojskowego i uczestnika bitwy Filipa Duponta¹². Pozytcje te zawierały informacje o zróżnicowanej wartości poznawczej – od niewiarygodnych i błędnych po dość istotne – nikt przecież do dnia dzisiejszego nie podważa zapisków Duponta o utrzymywaniu wojska w pogotowiu przez całą zimną noc z 10 na 11 listopada¹³. Historycy zgodnie przyjmują, że był to zabieg taktyczny, aby osłabić możliwości bojowe żołnierzy osmańskich nienawykłych do warunków klimatycznych tej części Europy. W zbudowaniu obrazu narracyjnego, przede wszystkim u Korzona, ważną rolę odegrała jeszcze relacja Andrzeja Chryzostoma Załuskiego, przedłożona kardynałowi Virginio Orsiniemu, i wydana przez jej autora wiele lat później w zbiorze dokumentów z czasów panowania królów Michała i Jana III¹⁴. Źródło to pozwoliło m.in. doprecyzować, w jaki sposób rozmieszczono część jednostek wojska koronnego w szyku bitewnym oraz wzbogacić narrację o przełomowym momencie bitwy, jakim było zniszczenie przez odwód husarski kontratakującej grupy jazdy bośniackiej Solimana paszy. Korzon poddając te materiały skrupulatnej analizie stworzył spójny i kompleksowy opis działań militarnych w bitwie chocimskiej. Zaproponowany przez niego obraz narracyjny do dnia dzisiejszego nie został zakwestionowany. Kolejne badania pozwoliły go jedynie rozwinąć i wyeliminować niektóre błędy. Sam Korzon w swym wywodzie nieraz odnosił się do nieco starszej publikacji Górskiego, z którą nierazkado polemizował, weryfikując tym samym część wcześniejszych ustaleń. Niemniej, mimo że praca Górskiego ustępuje poziomem merytorycznym Korzonowi, to zawiera szereg ciekawych spostrzeżeń, sformułowanych z perspektywy człowieka, który był zawodowym wojskowym. Dotyczyły one np. warunków tureckiego obozowiska czy systemu walki jazdy koronnej z litewską przeciwko tureckiej piechocie, broniącej się w swych umocnieniach¹⁵.

wa, 16 II 1674, [w:] tamże, s. 1328–1342 (podstawa wydania: ANK, APR, sygn. 17). O szarzy husarskiej w dniu 10 XI 1673 zob. Z. Hundert, *Husaria koronna w wojnie polsko-tureckiej 1672–1676*, wyd. 2, Oświęcim 2014 (wyd. 1. 2012), s. 361–362.

¹¹ K. Górski, *Wojna Rzeczypospolitej Polskiej z Turczyq w latach 1672 i 1673*, Warszawa 1890, s. 54–64; T. Korzon, *Dola i Niedola Jana Sobieskiego 1629–1674*, t. 3, Kraków 1898, s. 399–414; tenże, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, t. 2, Lwów–Warszawa–Kraków 1923, s. 431–449. Zarys bitwy chocimskiej przedstawił także zmarły w 1879 r. Edward Kotłubaj w trzecim tomie syntezy *Dzieje wojenne Polski*. Pozycja ta nigdy nie wyszła drukiem, zostając do dnia dzisiejszego w rękopisie (BPAU/PAN, rkps 1404).

¹² F. Dupont, *Memoires pour servir à l'histoire de la vie et des actions de Jean Sobieski III du nom roi de Pologne*, wyd. J. Janicki, Warszawa 1885 (współczesna edycja w polskim tłumaczeniu: F. Dupont, *Pamiętniki historii życia i czynów Jana III Sobieskiego*, tłum. B. Spieralska, oprac. D. Milewski, Warszawa 2011); W. Kochowski, *Roczników Polski Klimakter IV obejmujący Dzieje Polski pod panowaniem króla Michała Korybuta*, wyd. J.N. Bobrowicz, Lipsk 1853 (współczesna edycja: W. Kochowski, *Roczniki Polski. Klimakter IV (1669–1673)*, oprac. L.A. Wierzbicki, Warszawa 2011).

¹³ F. Dupont, *Pamiętniki historii...*, s. 88.

¹⁴ *Relatio chocimiensis victoriae cardinali Orsini, Andreas Chrystomus Załuski, ultima decembris [1673]*, [w:] A.Ch. Załuski, *Epistolarum historico-familiarum*, t. 1, cz. 1, Brunsbergae (Braniewo) 1709, s. 488–505.

¹⁵ K. Górski, *Wojna Rzeczypospolitej...*, s. 52, 61.

Dzieło Korzona i Górskiego kontynuowano w okresie II RP. Wtedy swoją działalność rozpoczął Janusz Woliński, którego badania i publikacje źródłowe stanowczo poszerzyły naszą wiedzę z zakresu wojen polsko-tureckich w drugiej połowie XVII w. oraz panowania Jana III. Ówże przygotował hasło poświęcone kampanii z 1673 r. w wydawanej w latach 30. XX w. *Encyklopedii Wojskowej*. Choć w zasadzie powtórzył tam opis bitwy znany z opracowań Korzona, to opatrzył go dodatkowo planem, który w późniejszych latach był wielokrotnie przedrukowywany¹⁶. Tym sposobem stał się on podstawowym schematem ilustrującym działania prowadzone pod Chocimciem w listopadzie 1673 r. Później Woliński przygotował jeszcze kilka klasycznych studiów z zakresu historii wojskowej, poświęconych chociażby oblężeniu Kamieńca w 1672 r., bitwie pod Lwowem w 1675 r. oraz pod Żurawnem w 1676 r.¹⁷ Nie zdobył się on jednak na napisanie osobnego studium o bitwie chocimskiej, ograniczając się do ogłoszenia klasycznych rozpraw omawiających sytuację polityczno-wojskową zaraz po zwycięstwie z 11 listopada 1673 r.¹⁸ Za najważniejszy wkład Wolińskiego w rozwój wiedzy o tytułowej bitwie należy uznać opublikowanie kilku niewykorzystanych wcześniej dokumentów w ramach serii *Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676*¹⁹. Palmę pierwszeństwa mają tu awizy spod Chocimia, zachowane w kilku sylwach szlacheckich²⁰. Zawierają one garść nowych informacji dotyczących działań na lewym skrzydle złożonym z wojsk litewskich, m.in. wzmiankę o tym, które chorągwie petyhorskie jako pierwsze sforsowały linię umocnień tureckich²¹. Podkreślają one ponadto postawę chorągwi husarskiej Wacława Leszczyńskiego, dzięki której udało się odrzucić wojska osmańskie od umocnień obozu, umożliwiając dokończenie wyłomów w wałach dla działań całej grupy uderzeniowej husarii i pancernych z prawego skrzydła w zgrupowaniu hetmana wielkiego Sobieskiego.

¹⁶ J. Woliński, *Wyprawa chocimska 1673*, [w:] *Encyklopedia wojskowa*, t. 1, red. O. Laskowski, Warszawa 1931, s. 674–676. Wzmiankę o kampanii chocimskiej, niezbyt obszerną, zawiera też wydana niewiele wcześniej synteza dziejów wojskowych Mariana Kukiela (*Zarys historii wojskowości w Polsce*, Kraków 1929, s. 119–120).

¹⁷ J. Woliński, *Żórawno*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 1930, t. 2, z. 1, s. 45–62; tenże, *Bitwa pod Lwowem 1675 r.*, tamże, t. 5, z. 2, 1932, s. 207–222; tenże, *Oblężenie Kamieńca w 1672 roku*, „Zeszyty Naukowe WAP: Seria Historyczna”, 1966, nr 14 (44), s. 177–196. Wszystkie te teksty przedrukowano w zbiorze artykułów Wolińskiego, wydanym po śmierci autora. Zob. tenże, *Z dziejów wojen polsko-tureckich*, Warszawa 1983, s. 21–50, 148–181.

¹⁸ Przede wszystkim trzy artykuły, przedrukowane później w książce ze studiami Wolińskiego: J. Woliński, *Po Chocimie 1673–1674*, [w:] tenże, *Z dziejów wojen...*, s. 60–89; tenże, *Epilog Chocimia w 1674 roku*, [w:] tamże, s. 90–98; tenże, *Konwokacja 1674 roku a wojna polsko-turecka*, [w:] tamże, s. 99–127.

¹⁹ *Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676*, cz. 1–10, oprac. J. Woliński, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” (dalej: SMHW), 1964–1970, t. 10–16. Materiały związane z okresem bitwy chocimskiej znajdują się w cz. 3.: SMHW, t. 11, cz. 2, s. 277–304.

²⁰ Awizy spod Chocimia, 12 XI 1673: np. B. Czart., rkps 405, s. 492 i rkps 421, k. 69 (druk: *Materiały do dziejów...*, cz. 3, s. 290). Woliński wydał też niemieckojęzyczny opis bitwy z archiwum wiedeńskiego, załączony do relacji rezydenta cesarskiego w Warszawie, Petera Stoma. Jest on w zasadzie połączeniem omawianych tu awiz oraz anonimowej relacji spod Chocimia drukowanej wcześniej choćby przez Kluczyckiego. Zob. *Ausführlicher Bericht von der am Tage s. Martini den 11 Novembr. 1673 unter Chocim auf polnischen Seiten erhaltenen Victorie aus unterschiedlichen collationirten relationibus mit Fleiss zusammengezogen*, Warszawa, 1 XII 1673, [w:] *Materiały do dziejów...*, cz. 3, s. 297–299.

²¹ Jedno źródło (*Ausführlicher Bericht von...*, s. 298), a za nim niektórzy historycy, mylnie identyfikuje te trzy chorągwie jako husarskie.

Materiały Wolińskiego długo nie były należycie wykorzystane, co nie oznacza, że w okresie powojennym nie podejmowano kolejnych badań związanych z kampanią i bitwą chocimską – nie ograniczając się tylko do samego omówienia przebiegu działań wojennych. Stronę organizacyjną armii koronnej w przeddzień działań wojennych spróbowali omówić (nie zawsze w sposób udany) Kazimierz Zając, Jan Wimmer, a 30 lat później także Andrzej Kazimierz Mielnik²². Próbę przyjrzenia się starciu z listopada 1673 r. z perspektywy litewskiej podjął zaś Aleksander Codello²³. Popularną syntezę z szerokim opisem działań pod Chocimiem (opartym głównie na ustaleniach T. Korzona) przygotował Janusz Pajewski²⁴. W podobnym czasie opublikowano również popularnonaukową pracę Marka Sadzewicza²⁵. Większe znaczenie zyskał jednak dopiero opis bitwy chocimskiej pióra Wiesława Majewskiego, zawarty w kolejnej syntezie dziejów wojskowości polskiej²⁶. W późniejszym okresie historycy chętnie się do niego odnosili, np. Brian Davies, który swój opis bojów z 1673 r. w anglojęzycznej monografii poświęconej konfliktom w obrębie Morza Czarnego XVI-XVII w. oparł właśnie na narracji Majewskiego²⁷. To ujęcie stanowiło preludeum do badań podjętych w ostatnich latach, które zaowocowały publikacją najważniejszych opracowań – w zasadzie od czasów Korzona – zawierających analizę historyczno-wojskową bitwy pod Chocimiem z 1673 r.

W 2007 r. w ramach popularnej serii *Historyczne Bitwy* ukazała się praca Damiana Orłowskiego, która wbrew tytułowi nie ograniczała się do omówienia samej tylko kampanii i bitwy chocimskiej, a stanowiła próbę opracowania działań wojennych z lat 1673–1676. Mimo popularnonaukowego charakteru, książka opiera się na analizie źródeł drukowanych, w tym materiałów Wolińskiego. Ponadto, co stanowi wartość dodaną pracy, Orłowski sięgnął do relacji Francisa Sandersona (angielskiego informatora) z londyńskiego The National Archives. Jak sam jednak zaznaczył, relacja ta „powieliła w zasadzie znane z innych źródeł informacje”²⁸. W ostatnich latach kluczowe znaczenie miały przede wszystkim prace Marka Wagnera, historyka który kontynuował dzieło Janusza Wolińskiego. W 1997 r. drukiem ukazała się biografia kasztelana krakowskiego i hetmana wielkiego koronnego Stanisława Jana Jabłonowskiego, a więc osoby, która jeszcze jako wojewoda ruski odegrała w bitwie pod Chocimiem ważną rolę. Jabłonowski był wtedy dowódcą grupy uderzeniowej husarii i pancernych, która przesądziła o wyniku starcia na prawym skrzydle, a tym samym w zasadzie o losach całej batalii. Wagner dokonał w swej książce kompleksowej analizy pracy dowódczej wojewody ruskiego pod Chocimiem, da-

²² K. Zając, *Wojско Rzeczpospolitej w latach 1668–1673*, SMHW, 1960, t. 5, s. 184–243; J. Wimmer, *Wojско polskie w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1965, s. 173–186; A.K. Mielnik, *Przed wyprawą wojenną przeciw Turcji w 1673 roku*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny”, 1995, t. 10, s. 49–71.

²³ A. Codello, *Litwa wobec wojny polsko-tureckiej 1672–1676*, SMHW, 1968, t. 14, cz. 1, s. 136–159.

²⁴ J. Pajewski, *Buńczuk i Koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich*, Warszawa 2006 (wyd. 1. 1960), s. 100–109.

²⁵ M. Sadzewicz, *Pod Chocimiem 1673*, Warszawa 1969.

²⁶ W. Majewski, *Wojny polsko-tureckie 1672–1699*, [w:] *Polskie tradycje wojskowe*, red. J. Sikorski, t. 1, Warszawa 1990, s. 362–428 (zwl. s. 371–379).

²⁷ B. Davies, *Warfare, State and Society, on the Black Sea Steppe 1500–1700*, London–New York 2007, s. 156–157. Na opisie Daviesa oparł się z kolei: G. Ágoston, *The Last Muslim Conquest. The Ottoman Empire and its wars in Europe*, Princeton–Oxford 2021, s. 488.

²⁸ D. Orłowski, *Chocim 1673*, Warszawa 2007, s. 7, przyp. 1. Relacja ta była znana już Zbigniewowi Wójcikowi (*Jan Sobieski 1629–1696*, Warszawa 1983, s. 210, 549).

jąc też szerszy zarys bitwy²⁹. Pełny obraz starcia oparty na znanych już w zdecydowanej większości źródłach oraz na dotychczasowym dorobku historiografii, badacz przedstawił kilka lat później, przede wszystkim w klasycznej już dwutomowej monografii dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676³⁰. Oprócz ponownej analizy znanych materiałów, autor wykorzystał źródła ikonograficzne, co pozwoliło sformułować tezę chociażby o sposobie uderzenia jazdy koronnej z litewską na umocnienia przeciwnika w szyku kolumnowym. Nie ulega wątpliwości, że obraz bitwy zaproponowany przez Marka Wagnera jest najpełniejszy w stosunku do starszych opracowań.

W podobnym okresie wyszła drukiem biografia jednego z hetmanów litewskich, dowodzących pod Chocimiem, a mianowicie Michała Kazimierza Paca. Autor opracowania, Konrad Bobiatyński, odniósł się do działań zbrojnych w listopadzie 1673 r., skupiając się, przede wszystkim, na dowodzonym przez bohatera pracy lewym skrzydle litewskim³¹. Kilka lat później ukazała się pozycja poświęcona husarii koronnej w wojnie polsko-tureckiej 1672–1676, gdzie również zawarto szeroki opis bitwy z wyszczególnieniem działań tytułowej formacji³². Obraz narracyjny zbudowano w oparciu o analizę znanego w większości, ale nie zawsze odpowiednio wykorzystanego materiału źródłowego, przez co dało się wyeliminować pewne nieścisłości, jak podawana za Kochowskim (również przez M. Wagnera) liczba husarii szarżująca na prawym skrzydle w grupie uderzeniowej Jabłonowskiego³³. W tym przypadku oparto się na łacińskiej relacji bitwy, wcześniej dostatecznie niewykorzystanej, która wniosła kilka cennych informacji do działań oddziałów wojewody ruskiego³⁴.

Omówiona powyżej polskojęzyczna literatura naukowa z XIX–XXI w. daje dość wyczerpujący obraz kampanii i bitwy chocimskiej. Znane dotąd źródła zostały wyekspl-

²⁹ M. Wagner, *Stanisław Jabłonowski (1634–1702). Polityk i dowódca*, t. 1, Zabrze–Tarnowskie Góry 2020 (wyd. 1: Warszawa 1997), s. 135–142. Tu autor stwierdził (s. 135), choć w świetle powyższego wywodu nieco na wyrost, że „bitwa chocimska nie doczekała się w polskiej literaturze obszernej analizy historyczno-wojskowej, chociaż należy podkreślić opisy bitwy autorstwa [Wiesława] Majewskiego”.

³⁰ Tenże, *Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676*, t. 1, Zabrze 2009, s. 379–394; tenże, *Bitwa pod Chocimiem 1673 roku*, [w:] *Historia Militaris Polonica*, red. J. Gmitruk, W. Włodarkiewicz, Warszawa 2012, s. 78–90.

³¹ K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2008, s. 291–292. Także postawa innych hetmanów z 1673 r. była obiektem zainteresowań historyków. Bitwa pod Chocimiem to w końcu jedyna większa rozprawa w XVII stuleciu, gdzie aktywny udział wzięli wszyscy hetmani obojga narodów. Postawę samego Sobieskiego ocenili w ostatniej dużej biografii późniejszego króla Z. Wójcik (*Jan Sobieski...*, s. 209–214), ówczesnego hetmana polnego koronnego i wojewody bełskiego Dymitra Wiśniowieckiego Jerzy Horwat (*Książę Dymitr Wiśniowiecki wobec wojny polsko-tureckiej 1673–1675*, „Materiały i Studia Muzealne w Przemyślu”, 1982, t. 5, s. 5–37), zaś hetmana polnego litewskiego i podkanclerza litewskiego K. Bobiatyński (*Michał Kazimierz Radziwiłł jako hetman polny litewski (1668–1680)*, [w:] *Radziwiłłowie w służbie Marsa*, red. M. Nagielski, K. Żojdź, Warszawa 2017, s. 229–241).

³² Z. Hundert, *Husaria koronna...*, s. 353–376; tenże, *Husaria pod Chocimiem w 1673 roku*, [w:] *Homo Militans. Człowiek i wojna. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. A. Niewiński, Oświęcim 2013, s. 79–90.

³³ Podawano 1200–1500 koni w 15 chorągwiach, podczas gdy było to 7 chorągwi husarskich, ok. 800 koni i 15 rot pancernych (Z. Hundert, *Husaria koronna...*, s. 364–366).

³⁴ *Opisanie potrzeby z Turkami pod Chocimiem i wzięcie obozu tureckiego co się stało primus diebus novembris B. Czart.*, rkps 173, s. 569–574 (druk: Z. Hundert, *Husaria koronna...*, s. 441–442). Datacja bitwy chocimskiej wg starego stylu, a także odniesienie się w zakończeniu do „świąt ruskich Bożego Narodzenia” oznacza, że relację napisał Rusin.

atowane w sposób zadowalający, a w opisach przebiegu działań z 1673 r. nie ma wśród historyków znacznych rozbieżności, czy to w procesie rekonstrukcji kolejnych etapów boju czy przy podawaniu ogólnego stosunku sił stron przeciwnych. Znany obecnie przebieg bitwy został odtworzony niemal wyłącznie na źródłach proveniencji polskiej. Nawet wspomniane wcześniej relacje zagraniczne zostały przygotowane na podstawie doniesień z Rzeczypospolitej, przez co prezentują polską perspektywę. Kolejne nowe źródła, które przy omawianiu bitwy chocimskiej były długo niewykorzystane, a niedawno ukazały się drukiem – jak komput wojsk koronnych z podziałem jazdy zaciągu polskiego na pułki z 1673 r., czy też list Michała Karola Haraburdy do hetmanowej litewskiej Katarzyny z Sobieskich Radziwiłłowej z opisem batalii, skupiającym się głównie na skrzydle litewskim³⁵, mogą poszerzyć naszą wiedzę tak naprawdę tylko w zakresie faktografii i na pewno nie wpłyną na zmianę stanowiska przy generalnej ocenie sukcesu chocimskiego. Ta natomiast w polskiej historiografii jest jednoznacznie pozytywna, może za wyjątkiem aspektu wykorzystania zwycięstwa. W tym wszystkim brakuje nam wciąż niestety perspektywy tureckiej.

Przy formowaniu oceny znaczenia zwycięstwa chocimskiego nieodzowne są opinie wyrażane przez świadków epoki. Sukces z listopada 1673 r. był odnotowany we wspomnieniach wielu z nich, zarówno biernych obserwatorów (ale byłych żołnierzy), jak np. Mikołaj Jemiołowski czy Jan Chryzostom Pasek³⁶, jak również przez uczestników bitwy, np. Aleksandra Dionizego Skorobohatego, Stanisława Zygmunta Druszkiewicza czy też Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego³⁷. Warty wyróżnienia jest ten ostatni przypadek, ponieważ ów nie zawarł w swojej relacji informacji ogólnych o bitwie (jak np. Druszkiewicz), a jedynie obserwacje ze swojego odcinka starcia. Dzięki temu wiadomo, w której części szyku znajdował się sam autor (grupa strażnika koronnego Stefana Bidzińskiego, stanowiąca skraj prawego skrzydła, opartego o Dniestr³⁸) oraz jak wyglądały działania na jego fłance.

Ogólny stosunek opinii publicznej do zwycięstwa najlepiej wyraża stanowisko sejmików ziemskich obradujących przed konwokacją 1674 r., co do dzisiaj nie zostało grun-

³⁵ *Komput wojsk koronnych z podziałem chorągwi jazdy zaciągu polskiego na pułki 1673*, oprac. Z. Hundert, „Studia z Dziejów Wojskowości”, t. 2, 2013, s. 311–323 – podstawa wydania: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Akta Skarbowo-Wojskowe (dalej: ASW), dz. 86, sygn. 61, k. 12–17v; *Nieznana litewska relacja o bitwie pod Chocimiem w 1673 roku*, oprac. K. Bobiatyński, „Przegląd Historyczny”, 2015, t. 106, z. 3, s. 551–563 – podstawa wydania: AGAD, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, dz. V, sygn. 5021, s. 10–12.

³⁶ M. Jemiołowski, *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679)*, oprac. J. Dziegielewski, Warszawa 2000, s. 413–417; J.Ch. Pasek, *Pamiętniki*, oprac. W. Czapliński, Warszawa 2009, s. 500–502.

³⁷ A.D. Skorobohaty, *Diariusz*, oprac. T. Wasilewski, Warszawa 2000, s. 119–120; S.Z. Druszkiewicz, *Pamiętniki 1640–1684*, oprac. M. Wagner, Siedlce 2001, s. 115; *Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego*, [w:] *Dwa pamiętniki z XVII wieku, Jana Cedrowskiego i Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego*, oprac. A. Przyboś, Wrocław 2006, s. 87–89.

³⁸ Tuszyński, jak sam zanotował, służył wówczas w randze chorążego w chorągwi kozackiej cześnika ciechanowskiego Kazimierza Minora. Z ostatnich badań wiemy (te zaś są kompatybilne z zapiskami Tuszyńskiego), że jednostka Minora walczyła pod Chocimiem jako chorągiew zaciągu dymowego sejmiku średzkiego województw poznańskiego i kaliskiego w pułku chorążego poznańskiego Władysława Skoraszewskiego. Pułk ten współtworzył zaś zgrupowanie Bidzińskiego. Zob. Z. Hundert, *Powiatowe chorągwie kozackie (pancerne) województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1671–1673*, [w:] *Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, red. A. Smoliński, t. 6, Toruń 2015, s. 90–92.

townie przebadane³⁹. Istotne dla tego zagadnienia są również druki okolicznościowe, które z jednej strony powstawały pod wrażeniem rozmiaru sukcesu, a z drugiej – z potrzeb propagandowych. Rolę i znaczenie czterech takich źródeł, których autorami byli Zbigniew Morsztyn, Stefan Ślizień oraz Rafał i Samuel Leszczyńscy, omówił niedawno Fryderyk Rozen. Wskazał on, że ich popularność wśród szlachty wynikała z występowania w ich treści ważnych informacji oraz z nadania im atrakcyjnej szaty literackiej⁴⁰. Takie dzieła, jak Morsztyna⁴¹ czy Ślizienia⁴² zawierają ponadto szereg danych, zwłaszcza biograficznych, które rzadko były dotąd wykorzystywane przy omawianiu starcia chocimskiego i zagadnień jemu towarzyszących (morale wojsk, ich wyposażenie, zadania i postawy poszczególnych oficerów). U samego Morsztyna pojawia się ponad 100 nazwisk – od głównego dowódcztwa po oficerów średniego i niższego szczebla. Stąd druki panegiryczne o bitwie, a wydane tuż po niej, nie tylko są dowodem działalności propagandowej osób szczególnie zainteresowanych promocją sukcesu (np. za drukiem Ślizienia stał marszałek wielki litewski Aleksander Hilary Połubiński, dość wpływowy wówczas przedstawiciel elit⁴³), czy wrażenia, jakie zwycięstwo wywołało wśród artystów, ale też stanowią cenne źródło historyczne w warstwie faktograficznej.

Bitwę pod Chocimiem z listopada 1673 r., jak wynika z powyższej przytoczonych pozycji, należy uznać za dobrze opracowaną, choć stwierdzenie to dotyczy niestety wyłącznie polskiej historiografii. Jeżeli chodzi o publikacje obcojęzyczne należy wyróżnić artykuły rodzimych badaczy. Marek Wagner opublikował opis kampanii i bitwy chocimskiej po angielsku, zaś Konrad Bobiatyński po niemiecku⁴⁴. Teksty te należy traktować jako próbę kolportażu ustaleń krajowej historiografii poza granice. W innych historiografiach temat bitwy chocimskiej jest słabo dostrzegalny. Wojna polsko-turecka z lat 1672–1676,

³⁹ Kompleksowo przebadane zostały z tego okresu sejmiki Rusi Czerwonej, Wołynia i ukraińskie. W zasadzie wszystkie doceniły zwycięstwo chocimskie i postawę naczelnego wodza, hetmana Sobieskiego. Zob. J. Stolicki, *Wobec wolności i króla. Działalność polityczna szlachty ruskiej, ukraińskiej i wołyńskiej w latach 1673–1683*, Kraków 2007, s. 37–45. O zmianie nastawienia opinii publicznej wobec Sobieskiego po bitwie chocimskiej zob. J. Matyasik *Bohater czy buntownik? Jan Sobieski w oczach szlachty 1669–1673*, [w:] *Sobieski wokół spisków i konfederacji*, red. M. Nagielski, „Biblioteka Epoki Nowożytnej”, 2015, z. 2, s. 125.

⁴⁰ F. Rozen, „A odtąd na potomne czasy chocimskie pola więcey niech słyną nad marsowe rzymskie”. *Cztery opisy bitwy pod Chocimiem w drukach z lat 1673–1674*, [w:] *Marszałek i hetman koronny Jan Sobieski i jego czasy (1665–1674)*, red. D. Milewski, Warszawa 2014, s. 317–339.

⁴¹ Z. Morsztyn, *Sławna Victoria nad Turkami od wojsk koronnych i Wielkiego Księstwa Litewskiego pod Chocimem otrzymana w dzień Świętego Marcina w Roku 1673*, Sluck? 1674, w wydaniu krytycznym: tenże, *Pogrom Turków pod Chocimiem 1673 r.*, oprac. J.K. Plebański, Warszawa 1889. Dzieło Morsztyna wydano też po łacinie, co należy wiązać chyba z próbą wykorzystania druku w promocji sukcesu chocimskiego poza granicami Rzeczypospolitej. Zob. tenże, *Corona victoriae coelitus concessa, quam serenissimum Poloniae regnum per supremum exercituum imperatorem Joannem Sobieski, ut et alios regni duces, proceres et capita, devictis sub Chocimo castris Turcicis expugnata[ue] Chocimensi arce, gloriose anno M. DC. LXXIII festo s. Martino sacro obtinuit, panegyrica narrationis filo contexta et perpetuo utriusq[ue] nationis Poloniae et Litoanae honori consecrata*, Leszno 1674.

⁴² S.J. Ślizień, *Haracz krwią tureką Turkom wyplacony*, Wilno 1674.

⁴³ Zob. A.A. Majewski, *Aleksander Hilary Połubiński (1626–1679). Marszałek wielki litewski*, Warszawa 2017, s. 517. Ślizień był w tym czasie towarzyszem rotty petyhorskiej marszałka Połubińskiego i uczestnikiem bitwy.

⁴⁴ M. Wagner, *The Battle of Chocim, 10–11 November 1673*, [w:] *Polish battles and campaigns in 13th–19th centuries*, red. G. Jasiński, W. Włodarkiewicz, Warszawa 2016, s. 127–137; K. Bobiatyński, *Der Chocim-Feldzug 1673*, [w:] „*Sintflut und Simplicissimus*“. *Österreich und Polen im 17. Jahrhundert. Symposium 9. November 2012*, „Acta Heeresgeschichtliches Museum“, Wien 2013, s. 109–122.

której starcie to było istotnym momentem, stanowiła część polsko-turecko-moskiewskiej rywalizacji o Ukrainę prawobrzeżną. Tym sposobem batalia z listopada 1673 r. powinna znaleźć się w orbicie zainteresowań chociażby historyków rosyjskich i ukraińskich. W przypadku literatury rosyjskiej próżno jest jednak szukać szerszych wzmianek na jej temat. Wymownym jest, że w ogóle nie wspomina o niej choćby Borys Florja, który omówił stosunek Moskwy do elekcji z 1674 r., a przecież zwycięstwo chocimskie było politycznym paliwem dla jednego z kandydatów do polskiej korony⁴⁵. Z kolei ukraiński historyk Mykoła Krykun omawiając bowiem pochód turecki na Ukrainę prawobrzeżną w 1674 r., swój wywód rozpoczął od zarysowania sytuacji militarnej po zwycięstwie Rzeczypospolitej w bitwie pod Chocimiem⁴⁶. Batalia ta pojawia się również w tekście Waleryja Stepankowa o walce Rzeczypospolitej i Kozaczyzny z ekspansją osmańską w latach 1672–1676⁴⁷. Skrótowy opis starcia bazuje na dziewiętnastowiecznych edycjach źródłowych Grabowskiego i Kluczyckiego oraz na pracy Górskiego. Z ukraińskich historyków jeszcze Taras Czuchlib pisał o bitwie chocimskiej, poświęcając jej hasło słownikowe⁴⁸. Nie są to jednak pozycje wiele wnoszące do stanu wiedzy ogólnej.

W ukraińskiej historiografii zdecydowanie większym zainteresowaniem cieszy się bitwa chocimska z 1621 r.⁴⁹, co jest zrozumiałe, ze względu na istotny wkład Kozaków hetmana Piotra Konaszewicza Sahajdacznego w skuteczną obronę na linii Dniestru. W 1673 r. mołojcy nie uczestniczyli w szturmach na obóz turecki (ani też go nie bronili), co jednakże nie oznacza, że nie mieli oni swojego udziału w zwycięstwie odniesionym w listopadzie 1673 r. Jeszcze w połowie roku Kozacy siczowi atamana koszowego Iwana Sirki wraz z Kałmukami (i za porozumieniem z Sobieskim) dokonali napadu dywersyjnego na Chanat Krymski. Zaangażowanie Tatarów w obronę swoich granic uniemożliwiło wysłanie wsparcia dla Turków, m.in. pod Chocim, co niewątpliwie ułatwiło wojskom polsko-litewskim pochód do Mołdawii i późniejsze działania przeciwko korpusowi Husseina paszy. Ten wątek został ostatnio przypomniany w opracowaniu przeznaczonym dla ukraińskiego odbiorcy⁵⁰.

W bitwę chocimską zaangażowane były także gospodarstwa mołdawskie i wołoskie, co nie było bez znaczenia dla sytuacji na samym polu walki – Wołosi gospodarza Grzegorza Ghiki zmienili stronę w dniu 10 listopada, osłabiając siły Husseina paszy o 5–6 tys. żołnierzy. Sam wynik batalii z listopada 1673 r. w poważny sposób wpłynął na układ

⁴⁵ В. Флоря, *Россия и элекция в Речи Посполитой 1674 года*, „Средние века: исследования по истории Средневековья и раннего Нового времени”, 2015, nr 76 (1–2), s. 269–290. W polskiej historiografii podkreśla się ostatnio, że zwycięstwo chocimskie utrwaliło wpływy J. Sobieskiego w armii koronnej, co miało przełożenie na udział wojskowych w elekcji i ostateczne zwycięstwo hetmana wielkiego w walce o tron. Zob. Z. Hundert, *Wojsko koronne a elekcja 1674 roku*, [w:] *Wokół wolnych elekcji w państwie polsko-litewskim XVI–XVIII wieku. O znaczeniu idei wyboru – między prawami a obowiązками*, red. M. Markiewicz, D. Rolnik, F. Wolański, Katowice 2016, s. 308–332.

⁴⁶ М. Крикун, *Турецький похід на Правобережну Україну 1674 року*, [w:] tenże, *Між війною та радістю. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII та початку XVIII ст.*, Київ 2006, s. 351.

⁴⁷ В. Степанков, *Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1676*, [w:] *Україна і Польща в період феодалізму*, Київ 1991, s. 112–128.

⁴⁸ Т. Чухліб, *Хотинська битва 1673*, [w:] *Енциклопедія історії України*, t. 10, red. В. Смолій et al., Київ 2013, s. 419–420. Hasło bazuje na tekście Stepankova oraz na książkach Górskiego i Wójcika.

⁴⁹ Przede wszystkim zob. П. Сас, *Хотинська війна 1621 року*, Київ 2011.

⁵⁰ З. Хундерт, *Приклади польсько-козацької співпраці в епоху Яна Собєського (1668–1696)*, [w:] *Польсько-українська військова співпраця протягом історії*, red. О. Алфьоров, Київ 2018, s. 76.

sił w księstwach naddunajskich, co zostało dostrzeżone przez historiografię rumuńskojęzyczną. Na wyróżnienie zasługuje tu przede wszystkim omówienie kampanii chocimskiej przez Ioana Mogę w większej pracy o dziejach rywalizacji polsko-habsburskiej o wpływy na obszarze księstw naddunajskich w XVII w. Opis działań zbrojnych jest dość szeroki i w dużym stopniu oparty na materiałach Kluczyckiego i Załuskiego, a przede wszystkim na aktach nuncjatury apostolskiej, które poza Mogą, nie były w kontekście tytułowej rozprawy szerzej eksplorowane⁵¹. Wywód rumuńskiego badacza na temat kampanii i bitwy chocimskiej jest chyba najobszerniejszy spośród innych opracowań, które nie wyszły spod ręki polskich historyków. Jeżeli chodzi o inne prace rumuńskojęzyczne, informacje o tytułowym starciu pojawiają się na ogół w kontekście udziału w nim gospodarów (lub byłych gospodarów) moldawskich lub wołoskich, jak Stefan Petryczejko czy Konstanty Șerban⁵².

Sam przebieg kampanii i bitwy chocimskiej, jak można było dostrzec, doczekały się dużej liczby opracowań. Dużo bardziej zróżnicowany jest natomiast stan badań poświęconych problematyce działań zbrojnych z 1673 r. W polskiej historiografii doczekaliśmy się gruntownego opracowania sejmu pacyfikacyjnego 1673 r. Na nim zapadły kluczowe decyzje wojskowo-skarbowe, które pozwoliły przygotować wojska obu armii do działań w kampanii chocimskiej. Oprócz tego, że pozycja ta omawia w szeroki sposób problemy, bez których nie sposób zrozumieć źródła zwycięstwa w listopadzie 1673 r., jest też bez wątpienia jedną z najlepszych monografii sejmowych, jaka wyszła spod pióra rodzimych badaczy⁵³. W ostatnich latach stanowczo poszerzyła się nasza wiedza również w zakresie organizacji wojska litewskiego w okresie kampanii chocimskiej oraz w kwestii politycznego znaczenia tej armii w dobie panowania króla Michała⁵⁴. Jest to zasługa Konrada Bobiatyńskiego, który nie tylko wystarczająco omówił wskazane problemy, ale w tekście o organizacji wojska Wielkiego Księstwa na kampanię 1673 r. opublikował skład jednostkowy sił litewskich z kampanii chocimskiej, co zapełniło poważną lukę w historiografii⁵⁵.

Polityczne znaczenie wojska koronnego w dobie panowania tegoż władcy także zostało omówione. W monografii na temat roli żołnierza koronnego w walce politycznej opozycji z dworem króla Michała zawarto szereg ustaleń dotyczących organizacji wojska w latach 1667–1673, dzięki czemu udało się wyjaśnić wiele wątpliwości dotyczących przygotowań armii koronnej do kampanii chocimskiej, m.in. poprzez wskazanie, które zacią-

⁵¹ I. Moga, *Rivalitatea polono-austriacă și orientarea politică a țărilor române la sfârșitul secolului XVII*, [w:] *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, t. 6, red. A. Lapedatu, I. Lupaș, Cluj 1936, s. 175–400 (zwl. rozdział II, s. 196–221).

⁵² Zob. np. P.P. Panaitescu, *Pribeția lui Constantin Șerban Basarab și a lui Ștefan Petriceicu și testamentele lor*, „Memorille secțiunii istorice”, seria III, 1939, t. 21, s. 373–433; N. Stoicescu, *Constantin Șerban*, București 1990, s. 124 – tu autor popełnił dość zaskakujący błąd, uznając że bitwa miała miejsce 11 XI, wg starego stylu, czyli zgodnie z nowym – 21 XI 1673.

⁵³ L.A. Wierzbicki, *O zgodę w Rzeczypospolitej. Zjazd warszawski i sejm pacyfikacyjny 1673 roku*, Lublin 2005. Zob. też: tenże, *Sejmiki relacyjne w Koronie z roku 1673*, [w:] *Po unii – sejmiki szlacheckie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, red. H. Lulewicz, M. Wagner, Siedlce 2013, s. 245–251.

⁵⁴ Polityczne znaczenie armii litewskiej w latach 1667–1674 najszerzej omówione zostało w pracy habilitacyjnej K. Bobiatyńskiego. K. Bobiatyński, *W walce o hegemonię. Rywalizacja polityczna w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1667–1674*, Warszawa 2016, s. 183–232 (rozdział III) – tam odniesienia do pozostałej literatury.

⁵⁵ Tenże, *W drodze pod Chocim. Litewskie przygotowania do wojny przeciwko Turkom w 1673 roku*, [w:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII wieku)*, red. M. Nagielski, S. Górzynski, Warszawa 2014, s. 27–47.

gi powiatowe z lat 1671–1672 wzięły udział w bitwie chocimskiej jako oddziały zaciągu dymowego, a nie komputowe – co wcześniej historykom przysparzało wielu kłopotów⁵⁶. Ponownych badań wymagają natomiast zaciągi sejmikowe na kampanię chocimską, jak bowiem wskazują wyniki opracowania mazowieckich wypraw dymowych z 1673 r., ustalenia Jana Wimmera sprzed półwieku wymagają korekt⁵⁷. Obecnie rozwinięcie badań w tej materii umożliwia dostęp do ksiąg grodzkich z archiwów zza wschodniej granicy. Ogólnie oblaty z ksiąg sądowych mogą poszerzyć naszą wiedzę w wielu innych sprawach, jak werbunek poszczególnych jednostek na kampanię chocimską⁵⁸, czy organizacja przemarszu pod Chocim oraz drogi powrotnej⁵⁹. Tu również można dotknąć spraw sądownictwa i dyscypliny wojskowej w okresie kampanii chocimskiej, aczkolwiek zagadnienie to zostało ostatnio szeroko zarysowane w doskonałej rozprawie Jana Jerzego Sowy o wojskowej Temidzie w czasach wojen polsko-tureckich w II poł. XVII w.⁶⁰ Na koniec należy jeszcze wspomnieć o innym zasobie źródłowym, który daje możliwość rozwinięcia badań w dość ważnym i dotąd często pomijanym kierunku. Dla okresu kampanii chocimskiej zachowała się przecież duża liczba rejestrów popisowych koronnych chorągwi w zaciągu narodowym, dzięki czemu można szerzej omówić zagadnienia społeczne i organizacyjne⁶¹.

⁵⁶ Z. Hundert, *Między buławą a tronem. Wojsko koronne w walce stronnictwa malkontentów z ugrupowaniem dworskim w latach 1669–1673*, wyd. 2, Oświęcim 2019 (wyd. 1. 2014). Tu zamieszczono też edycję komputu wojska koronnego zrealizowanego (a nie planowanego, s. 390–394, podstawa wydania: AGAD, ASW, dz. 86, sygn. 61, k. 1–3v, 5). Ma to znaczenie, ponieważ wszystkie pozostałe edycje wykazów wojska 1673 r. to komputy, które były jedynie wstępnymi projektami. Natomiast dzięki edycji komputu pod dystrybutę hiberny z 1673 r. uzyskaliśmy łatwy dostęp do informacji, które z jednostek dymowych zostały w listopadzie 1673 r. włączone do komputu koronnego (*Komput wojsk koronnych z podziałem...*, s. 321–323). Na ogół wiedzę o składzie wojska koronnego czerpano dotąd z publikacji materiałów J. Wimmera (*Materiały do zagadnienia liczebności i organizacji armii koronnej w latach 1673–1679*, SMHW, 1961, t. 7, cz. 2, s. 394–437). W przypadku roku 1673 oparte są one na rachunkach skarbowo-wojskowych, powstałych na potrzeby komisji lubelskiej 1674 r., rozliczającej wojsko za czas służby od 1 V 1673 do 31 I 1674. Zob. AGAD, ASW, dz. 86, sygn. 59–60.

⁵⁷ Z. Hundert, *Wojskowe zaciągi sejmików ziemskich województwa mazowieckiego w latach 1671–1673*, „Res Historica”, 2018, z. 46, s. 141–180 (zwł. s. 165–175). Por. J. Wimmer, *Wojsko polskie...*, s. 179–182.

⁵⁸ Za przykład takiej oblaty niech posłuży rozkaz J. Sobieskiego dotyczący zaciągu i ściągnięcia skwadronu arkaubuzerskiego starosty ostrołęckiego Jana Kosa w starostwie łomżyńskim, Warszawa, 22 IV 1673, AGAD, Księgi Grodzkie Różańskie, Relacje – Oblaty, ks. 11, k. 76v–77.

⁵⁹ Dla przykładu należy wymienić kilka odnotowanych dotąd materiałów. Zob. Oblata zniszczeń poczynionych w starostwie solotwińskim przez chorągiew husarską wojewody kijowskiego Andrzeja Potockiego po powrocie z kampanii chocimskiej, wpis z 8 III 1674, Центральний державний історичний архів України, м. Львів (dalej: ЦДІАЛ), ф. 9, оп. 1, спр. 430, s. 312–316; Rejestr szkód w dobrach podkomorzyny lwowskiej przez regiment pieszy J. Sobieskiego, zmierzający w październiku 1673 r. na kampanię oraz przez chorągiew husarską Stefana Grudzińskiego wracającą spod Chocimia, wpis z 8 III 1674, tamże, s. 326–328; Wykaz szkód przez różne chorągwie i regimenty wojsk obojga narodów w mieście Cieszanowie i wsiach przyległych w 1673 r., w drodze na kampanię chocimską, ЦДІАЛ, ф. 1, оп. 1, спр. 264, s. 78–85; rejestr szkód we wsi dziedzicznej Samuela Łaszczka popełnionych przez chorągiew husarską Stefana Grudzińskiego, wpis z 10 I 1674, tamże, s. 132–135.

⁶⁰ J.J. Sowa, *Wojskowa Temida. Dyscyplina i sądownictwo wojskowe w Koronie w dobie wojen tureckich w drugiej połowie XVII wieku*, Białystok 2021, s. 77–94.

⁶¹ AGAD, ASW, dz. 85, sygn. 100–104. Szczątkowe rejestry zaciągu niemieckiego z 1673 r. zob. tamże, dz. 82, sygn. 16. Sprawom społecznym na przykładzie husarii w okresie 1673–1676 przyjrano się szerzej (głównie na przykładzie chorągwi husarskiej J. Sobieskiego) w: Z. Hundert, *Husaria koronna...*, s. 165–202. Stan badań dotyczący społecznych aspektów służby w husarii oraz innych formacjach zob. M.

Kampania i bitwa chocimska, choć wydają się opracowane w stopniu wystarczającym, nadal wymagają pracy ze strony historyków, zwłaszcza w kwestii poznania perspektywy tureckiej, zarówno od strony źródłowej⁶², jak również opinii współczesnej historiografii⁶³. Warto także rozwinąć badania nad całą gamą problemów organizacyjnych i społecznych, które wyżej wskazano. Wskutek tego warto podjąć trud przygotowania większej monografii książkowej o dziejach kampanii oraz bitwy z 1673 r., zwłaszcza że niebawem będzie przypadać 350. rocznica tej batalii, wydarzenia, jakie niewątpliwie można uznać za jeden z największych tryumfów w dziejach polskiego oręża, który pomimo swej doniosłości nie funkcjonuje w sposób dostateczny we współczesnej świadomości historycznej. Rocznica ta daje szansę na spopularyzowanie wiedzy na temat bitwy, której termin jest zbliżony z innym ważnym, świętowanym rokrocznie wydarzeniem – odzyskaniem niepodległości 11 listopada 1918 r. Upamiętniając czterechsetlecie pierwszej bitwy chocimskiej, miejmy w perspektywie, że wkrótce będziemy obchodzić 350 rocznicę drugiej batalii z Turkami i dobrze się do niej przygotujmy.

BIBLIOGRAFIA – REFERENCES

Źródła rękopiśmienne:

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

Akta Skarbowo-Wojskowe: dz. 82, sygn. 16; dz. 85, sygn. 100–104; dz. 86, sygn. 59–61

Archiwum Warszawskie Radziwiłłów: dz. V, sygn. 5021

Księgi Grodzkie Różańskie, Relacje – Oblaty: ks. 11

Archiwum Narodowe w Krakowie:

Archiwum Rodziny Pinoccich: sygn. 16, 17 (dawniej: Pinocciana II, sygn. 372, 373)

Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie:

rkps 1070, 1404

Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie:

rkps 1957

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie:

rkps 171, 173, 405, 421

Centralnij Deržavnij Istoričnij Archiv Ukraïni, m. Lviv:

f. 1, op. 1, spr. 264

f. 9, op. 1, spr. 430

Źródła drukowane:

Dupont F., *Memoires pour servir à l'histoire de la vie et des actions de Jean Sobieski III du nom roi de Pologne*, wyd. J. Janicki, Warszawa 1885.

Druszkiewicz S.Z., *Pamiętniki 1640–1684*, oprac. M. Wagner, Siedlce 2001.

Dupont F., *Pamiętniki historii życia i czynów Jana III Sobieskiego*, tłum. B. Spieralska, oprac. D. Mi-

Wagner, *Chorągiew husarska Stanisława i Michała Warszyckich w latach 1676–1697*, [w:] *Boju i na paradzie. Husaria Rzeczypospolitej w XVI–XVII w.*, red. Z. Hundert, T. Młeczek, Warszawa 2020, s. 171–192.

⁶² Dariusz Kołodziejczyk, który pracował na źródłach osmańskich, opis działań kampanii 1673 r. na Podolu oparł wyłącznie na materiale polskiej proweniencji. Zob. D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem turekim. Ejalet kamieniecki 1672–1699*, Warszawa 1994, s. 75–77.

⁶³ Współcześni historycy tureccy omówili dość szeroko zdobycie Kamieńca w 1672 r. Zob. M. Inbaşi, *Ukrayna'da Osmanlılar. Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, Istanbul 2004; K. Şakul, *Siege Warfare in Verse and Prose: the Ottoman Conquest of Kamianets-Podilsky (Kamaniçe), 1672*, [w:] *The World of the Siege*, ed. A. Fischer-Kattner, J. Ostwald, Leiden–Boston 2019, s. 205–240.

lewski, Warszawa 2011.

Dwa pamiętniki z XVII wieku, Jana Cedrowskiego i Jana Florianiana Drobysza Tuszyńskiego, oprac. A. Przyboś, Wrocław 2006.

Jemiolowski M., *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679)*, oprac. J. Dziegielewski, Warszawa 2000.

Kochowski W., *Roczniki Polski. Klimakter IV (1669–1673)*, oprac. L.A. Wierzbicki, Warszawa 2011.

Kochowski W., *Roczników Polski Klimakter IV obejmujący Dzieje Polski pod panowaniem króla Michała Korybuta*, wyd. J.N. Bobrowicz, Lipsk 1853.

Komput wojsk koronnych z podziałem chorągwi jazdy zaciągu polskiego na pułki 1673, oprac. Z. Hundert, „*Studia z Dziejów Wojskowości*”, t. 2, 2013, s. 311–323.

Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676, cz. 1–10, oprac. J. Woliński, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*”, t. 10–16, 1964–1970.

Morsztyn Z., *Corona victoriae coelitus concessa, quam serenissimum Poloniae regnum per supremum exercituum imperatorem Joannem Sobieski, ut et alios regni duces, proceres et capita, devictis sub Chocimo castris Turcicis expugnata[ue] Chocimensi arce, gloriose anno M. DC. LXXIII festo s. Martino sacro obtinuit, panegyricae narrationis filo contexta et perpetuo utriusq[ue] nationis Poloniae et Litvanae honori consecrata*, Leszno 1674.

Morsztyn Z., *Pogrom Turków pod Chocimiem 1673 r.*, oprac. J.K. Plebański, Warszawa 1889.

Morsztyn Z., *Sławna Victoria nad Turkami od wojsk koronnych i Wielkiego Księstwa Litewskiego pod Chocimem otrzymana w dzień Świętego Marcina w Roku 1673*, Słuck? 1674.

Nieznaną litewska relacja o bitwie pod Chocimiem w 1673 roku, oprac. K. Bobiatyński, „*Przegląd Historyczny*”, 2015, t. 106, z. 3, s. 551–563.

Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski, oprac. A. Grabowski, t. 1–2, Kraków 1845.

Pasek J.Ch., *Pamiętniki*, oprac. W. Czaplński, Warszawa 2009.

Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego, oprac. F. Kluczycki t. 1, cz. 1–2, Kraków 1880–1881.

Skorobohaty A.D., *Diariusz*, oprac. T. Wasilewski, Warszawa 2000.

Szornel J., *Żapiski z lat 1669–1673*, oprac. L.A. Wierzbicki, Lublin–Radzyń Podlaski 2008.

Ślizień S.J., *Haracz krwią tureką Turkom wyptacony*, Wilno 1674.

Załużski A.Ch., *Epistolarum historico-familiarum*, t. 1, cz. 1, Brunsbergae (Braniewo) 1709.

Opracowania:

Ágoston G., *The Last Muslim Conquest. The Ottoman Empire and its wars in Europe*, Princeton-Oxford 2021.

Augustyniak U., *Historia Polski 1572–1795*, Warszawa 2008.

Bobiatyński K., *Der Chocim-Feldzug 1673*, [w:] „*Sintflut und Simplicissimus*“. Österreich und Polen im 17. Jahrhundert. Symposium 9. November 2012, „Acta Heeresgeschichtliches Museum“, Wien 2013, s. 109–122.

Bobiatyński K., *Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2008.

Bobiatyński K., *Michał Kazimierz Radziwiłł jako hetman polny litewski (1668–1680)*, [w:] *Radziwiłłowie w służbie Marsa*, red. M. Nagielski, K. Żojdź, Warszawa 2017, s. 229–241.

Bobiatyński K., *W drodze pod Chocim. Litewskie przygotowania do wojny przeciwko Turkom w 1673 roku*, [w:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII wieku)*, red. M. Nagielski, S. Górznyński, Warszawa 2014, s. 27–47.

Bobiatyński K., *W walce o hegemonię. Rywalizacja polityczna w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1667–1674*, Warszawa 2016.

Chukhlib T., *Khotins'ka bitwa 1673*, [w:] *Entsiklopediya istoriyi Ukrayini*, t. 10, red. V. Smoliy et al., Kiyiv 2013, s. 419–420.

Codello A., *Litwa wobec wojny polsko-tureckiej 1672–1676*, „*Studia i Materiały do Historii Wojsko-*

wości”, 1968, t. 14, cz. 1, s. 136–159.

Davies B., *Warfare, State and Society, on the Black Sea Steppe 1500–1700*, London-New York 2007.

Florya B., *Rossiya i ėleksiya v Rechi Pospolitoj 1674 goda*, „Srednie veka: issledovaniya po istorii Srednevekov’ya i rannego Novogo vremeni”, 2015, nr 76 (1–2), s. 269–290.

Górski K., *Wojna Rzeczypospolitej Polskiej z Turcyą w latach 1672 i 1673*, Warszawa 1890.

Horwat J., *Książę Dymitr Wiśniowiecki wobec wojny polsko-tureckiej 1673–1675*, „Materiały i Studia Muzealne w Przemysłu”, 1982, t. 5, s. 5–37.

Hundert Z., *Husaria koronna w wojnie polsko-tureckiej 1672–1676*, wyd. 2, Oświęcim 2014 (wyd. 1: 2012).

Hundert Z., *Husaria pod Chocimiem w 1673 roku*, [w:] *Homo Militans. Człowiek i wojna. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. A. Niewiński, Oświęcim 2013, s. 79–90.

Hundert Z., *Między buławą a tronem. Wojsko koronne w walce stronnictwa malkontentów z ugrupowaniem dworskim w latach 1669–1673*, wyd. 2, Oświęcim 2019 (wyd. 1. 2014).

Hundert Z., *Powiatowe chorągwie kozackie (pancerne) województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1671–1673*, [w:] *Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, red. A. Smoliński, t. 6, Toruń 2015, s. 63–106.

Hundert Z., *Priklady pol’s’ko-kozats’koyi spivpratsi v epokhu Yana Sobyeskogo (1668–1696)*, [w:] *Pol’s’ko-ukrajyns’ka viys’kova spivpratsa protyagom istoriyi*, red. O. Alf’orov, Kiyiv 2018, s. 67–93.

Hundert Z., *Wojsko koronne a elekcja 1674 roku*, [w:] *Wokół wolnych elekcji w państwie polsko-litewskim XVI–XVIII wieku. O znaczeniu idei wyboru – między prawami a obowiązkami*, red. M. Markiewicz, D. Rolnik, F. Wolański, Katowice 2016, s. 308–332.

Hundert Z., *Wojskowe zaciągi sejmików ziemskich województwa mazowieckiego w latach 1671–1673*, „Res Historica”, 2018, z. 46, s. 141–180.

Inbaşı M., *Ukrayna’da Osmanlılar. Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, Istanbul 2004.

Kołodziejczyk D., *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet kamieniecki 1672–1699*, Warszawa 1994.

Korzon T., *Dola i Niedola Jana Sobieskiego 1629–1674*, t. 3, Kraków 1898.

Korzon T., *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, t. 2, Lwów – Warszawa – Kraków 1923.

Krikun M., *Turets’ky pokhid na Pravoberezhnu Ukrainynu 1674 roku*, [w:] *tenże, Mizh viynoyu ta radoyu. Kozatstvo Pravoberezhnoyi Ukrainini v drugiyi polovini XVII ta pochatku XVIII st.*, Kiyiv 2006, s. 351–392.

Kukiel M., *Zarys historii wojskowości w Polsce*, Kraków 1929.

Majewski A.A., *Aleksander Hilary Połubiński (1626–1679). Marszałek wielki litewski*, Warszawa 2017.

Majewski W., *Wojny polsko-tureckie 1672–1699*, [w:] *Polskie tradycje wojskowe*, red. J. Sikorski, t. 1, Warszawa 1990, s. 362–428.

Markiewicz M., *Historia Polski 1492–1795*, Kraków 2002.

Matyasik J., *Bohater czy buntownik? Jan Sobieski w oczach szlachty 1669–1673*, [w:] *Sobieski wokół spisków i konfederacji*, red. M. Nagielski, „Biblioteka Epoki Nowożytniej”, 2015, z. 2, s. 107–128.

Mielnik A.K., *Przed wyprawą wojenną przeciw Turcji w 1673 roku*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny”, 1995, t. 10, s. 49–71.

Moga I., *Rivalitatea polono-austriacă și orientarea politică a țării române la sfârșitul secolului XVII*, [w:] *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, t. 6, red. A. Lapedatu, I. Lupaș, Cluj 1936, s. 175–400.

Orłowski D., *Chocim 1673*, Warszawa 2007.

Pajewski J., *Buńczuk i Koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich*, Warszawa 2006 (wyd. 1. 1960).

Panaitescu P.P., *Pribeția lui Constantin Șerban Basarab și a lui Ștefan Petriceicu și testamentele lor*, „Memorille secțiunii istorice”, seria III, 1939, t. 21, s. 373–433.

Rozen F., *„A otdąd na potomne czasy chocimskie pola więcey niech słyną nad marsowe rzymskie”*. *Cztery opisy bitwy pod Chocimiem w drukach z lat 1673–1674*, [w:] *Marszałek i hetman koronny Jan Sobieski i jego czasy (1665–1674)*, red. D. Milewski, Warszawa 2014, s. 317–339.

- Sadzewicz M., *Pod Chocimiem 1673*, Warszawa 1969.
- Şakul K., *Siege Warfare in Verse and Prose: the Ottoman Conquest of Kamianets-Podilsky (Kamianice)*, 1672, [w:] *The World of the Siege*, ed. A. Fischer-Kattner, J. Ostwald, Leiden–Boston 2019, s. 205–240.
- Sas P., *Khotins'ka viyna 1621 roku*, Kiyiv 2011.
- Sowa J.J., *Wojskowa Temida. Dyscyplina i sądownictwo wojskowe w Koronie w dobie wojen tureckich w drugiej połowie XVII wieku*, Białystok 2021.
- Stepankov V., *Borot'ba Ukrayini i Pol'shchi proti ekspansiji Osmans'koji imperiji u 1672–1676*, [w:] *Ukrayina i Pol'shcha v period feodalizmu*, Kiyiv 1991, s. 112–128.
- Stoicescu N., *Constantin Şerban*, Bucureşti 1990.
- Stolicki J., *Wobec wolności i króla. Działalność polityczna szlachty ruskiej, ukraińskiej i wołyńskiej w latach 1673–1683*, Kraków 2007.
- Wagner M., *Bitwa pod Chocimiem 1673 roku*, [w:] *Historia Militaris Polonica*, red. J. Gmitruk, W. Włodarkiewicz, Warszawa 2012, s. 78–90.
- Wagner M., *Chorągiew husarska Stanisława i Michała Warszyckich w latach 1676–1697*, [w:] *Boju i na paradzie. Husaria Rzeczypospolitej w XVI–XVII w.*, red. Z. Hundert, T. Mleczek, Warszawa 2020, s. 171–192.
- Wagner M., *Stanisław Jabłonowski (1634–1702). Polityk i dowódca*, t. 1, Zabrze-Tarnowskie Góry 2020 (wyd. 1: Warszawa 1997).
- Wagner M., *The Battle of Chocim, 10–11 November 1673*, [w:] *Polish battles and campaigns in 13th–19th centuries*, red. G. Jasiński, W. Włodarkiewicz, Warszawa 2016, s. 127–137.
- Wagner M., *Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676*, t. 1–2, Zabrze 2009.
- Wierzbicki L.A., *O zgodę w Rzeczypospolitej. Zjazd warszawski i sejm pacyfikacyjny 1673 roku*, Lublin 2005.
- Wierzbicki L.A., *Sejmiki relacyjne w Koronie z roku 1673*, [w:] *Po unii – sejmiki szlacheckie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, red. H. Lulewicz, M. Wagner, Siedlce 2013, s. 245–251.
- Wimmer J., *Materiały do zagadnienia liczebności i organizacji armii koronnej w latach 1673–1679*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 1961, t. 7, cz. 2, s. 394–437.
- Wimmer J., *Wiedeń 1683. Dzieje kampanii oraz bitwy*, Warszawa 1983.
- Wimmer, *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1965.
- Woliński J., *Bitwa pod Łowowem 1675 r.*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 1932, t. 5, z. 2, s. 207–222.
- Woliński J., *Oblężenie Kamieńca w 1672 roku*, „Zeszyty Naukowe WAP: Seria Historyczna”, 1966, nr 14 (44), s. 177–196.
- [Woliński J.], *Wyprawa chocimska 1673*, [w:] *Encyklopedia wojskowa*, t. 1, red. O. Laskowski, Warszawa 1931, s. 674–676.
- Woliński J., *Z dziejów wojen polsko-tureckich*, Warszawa 1983.
- Woliński J., *Żórawno*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 1930, t. 2, z. 1, s. 45–62.
- Wójcik Z., *Jan Sobieski 1629–1696*, Warszawa 1983.
- Zajac K., *Wojsko Rzeczypospolitej w latach 1668–1673*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 1960, t. 5, s. 184–243.

